

ИЛИЯ БЕШКОВ

КАРИКАТУРАТА

chitanka.info

Карикатурата е най-популярно и достъпно от изобразителните изкуства. Тъкмо в това се състои трудността да бъде тя обяснена. Аз правя едно несполучливо начинание, като изхождам доста произволно от своя опит и личното си разбиране. Не съм чел автори за нея, а и на български нямаме нищо писано, нито преведено. Самият факт, че ѝ е дадено името *карикатура*, доказва непонятния ѝ произход: дума, сама по себе си смешна и нищо друго неизразяваща. Във всеки случай карикатурата се е родила незаконно от изобразителното изкуство и се е вместила в реда на изкуствата по един дързък и неприличен начин, като е успяла да се задържи там дотолкова, че дори Лев Толстой в студията си „Що е изкуство?“ я обявява за първо изкуство наред с орнамента. Дали Толстой с това твърдение не подхвърля на съмнение своя гений, толкова нормален и логичен, в който няма нищо парадоксално, смешно и присмехулно, или това е самата истина за карикатурата? Аз не мога да се задължа с едно такова твърдение, макар че всичките ми предпочитания са в карикатурата. В Лувъра, наред със съвършените пластични образи на гръцки богове, видях да стоят малки статуйки на гърци: с бради, кореми, подпухнала плът — деди, майки и лели, извън Лизиповия канон и извън мярката на златното сечение; живи гърци, толкова смешни, печални, грозни и мили поданици на Перикъл, колкото могат да бъдат и Цоло, и Пенка, и всички съвременници.

Чудно е наистина как тая карикатура, която си служи със законите на изобразяването (трите измерения, пространството, перспективата, обема, светлосянката и логичното мислене), се изплъзва от тия закони, нарушава ги и ни отвежда в друг свят — смешен, нереален, неотговарящ на законите, разколебан в основите си; свят, който ние все пак приемаме и се задържаме в него, смеем се, радваме се и харесваме. Ние се смеем! — това е единственото условие да приемем карикатурата.

Именно хуморът е същина и оправдание на карикатурата. А хуморът (смехът) е също така необяснен — нито физиологически, нито философски! Ние знаем, че само човекът се смее и само човекът е смешен. Защото и тогава, когато той се смее над едно дърво — не дървото, а той е смешен! Но за да се смее човек, трябва да е видял една неочаквана промяна в реда на нещата, в нормалния за него ход на събитието. Ако той няма установени представи и мерки за света, той

ще остане чужд за промяната, за изненадата; следователно — и за смеха. Когато група от хора или цялото общество има свои установени представи, понятия и мерки, всяка неочаквана промяна ще предизвика изненада и смях у цялото общество. А тоя смях е неодобрение на дадено събитие; той е вече една присъда над него. Нарушенията на тая мярка, на „обществения морал“ във всички форми и степени, пораждат спонтанно смеха, дават храна и съдържание на хумора, на карикатурата. Значи карикатурата е немислима без организирано общество. Тя открива неочакваните промени или ги създава, за да предизвика тоя спонтанен смях у обществото, който е и присъда над събитието. Колкото карикатурата е необяснима по същина като приумица, инвенция и нагласа, толкова тя е ясна, убедителна и недвусмислена по своето съдържание и въздействие. Карикатуристът не дава преднина на личните си съзерцания и емоционални усещания — той е изразител на обществото, на неговите мерки, закони, миоглед и морал. Освен своята професионална опитност, за която ще говорим по-нататък, той трябва да притежава вроден, бърз усет към промените от добро към зло, от красота към грозота, от мъдрост към глупост. Тоя усет отвежда карикатуриста неудържимо към събитието — както ловджийското куче той има инстинкт да улови заека. Той не размисля, не предпочита личната изгода или неизгода — стига да е откачен „синджирът“ от врата му!

Затова и карикатурата не се изучава — няма учебни заведения за нея, нито академии — тя не се научава, а карикатуристът като художник се обучава и усъвършенствува професионално и миогледно. Карикатурата е дар или проклятие — все едно! Данте определя мястото на присмехулника чак в шестия кръг на ада. Тоя мъчителен дар накара родения гениален хуморист Гогол да извика: „На кого се смеете — на себе си се смеете!“ Не се ли смее той сам на себе си? Неговият силен, вроден усет за красота и грозота го отведе доста далече — до разказа му „Лудият“, където нормалното и ненормалното са толкова силно приближени и съпоставени, че самият той и ние загубваме границата между тях. Аз се спирам на тоя дар и го наричам мъчителен — поради факта, че карикатуристът (хумористът), който работи под пълния контрол на разума, не винаги успява да обуздае и подчини на своя разум тоя дар. Като всеки дар той лежи в емоционалната природа на човека.

Да вземем за пример шута, който има своя вродена грозота и вроден афинитет към нея. Той има мъчителния дар сам да бъде смешен и да вижда смешното. Тоя дар шутът контролира и подчинява на своя разум, за да изгради своето остроумие. И когато тоя дар се изплъзне от контрола на ума, остроумието се разпада, престава да действа — то не е вече щит за автора и шутът получава камшичните удари, вместо парите и ръкоплясканията. Той трябва да си послужи със своя недъг или дар за изграждане на обществената истина, а не да обслужва своя дар и себе си. Както кучето трябва да си послужи със своя дар да улови заека и да го отнесе на ловджията, а не да го изяде. Как Сервантес би създал Дон Кихот и Санчо, ако сам той не е и едното, и другото, ако не бе *отделил със завесата на хумора* себе си от двамата герои, които са по най-смешен начин неговото раздвоение? Авторът изчезва напълно, за да оживеят героите му. Тая пълна авторска саможертва го прави вечен. А между впрочем, самият той лежи в затвора на инквизицията, но неговата лична съдба остава скрита — тя е смешна и не може да обслужи обществото. Ето една съвършена мярка за хумор и общественено служене! Защо се смеем над тая книга? Смеем се, съпоставяйки единия герой с другия. Но поотделно те не са нито смешни, нито хубави. Така и един факт, едно събитие, сами по себе си значат малко. Те трябва да бъдат съпоставени с един установен в нашите понятия и представи обществен порядък, за да ги преценим като смешни, грозни и пр.

Карикатурата търси и открива противоречията, абсолютно вярна на диалектическия принцип. Тя винаги доказва истината! Понеже е присъда, тя е задължена, както съдията и прокурорът, да внася в делото всичките достатъчни основания. Така и карикатуристът внася всичките реални принципи и предпоставки в композицията, за да приведе в действие закона, а не личното мнение на съдията или на карикатуриста-автор. А законът в случая е установеният обществен морал. Като присъда тая карикатура трябва да бъде безспорна и безапелационна — иначе тя отпада, или се превръща в клевета.

Какво ще рече това? Че карикатуристът извън своя дар трябва да притежава пълно знание за обществения живот, явните и скрити фактори на неговото развитие, причините и следствията на събитията — и то в оная мярка и степен, каквито животът на цялото общество изисква за своята сигурност, опазване и развитие. Наивността,

незнанието и особено глупостта са абсолютно забранени за карикатуриста. Тези човешки прояви са дори привлекателни в частния живот, търпими в пейзажа, лириката и благочестивите картини; Еразъм написа дори „Похвала на глупостта“, но карикатуристът е лишен от техния чар: за него те могат да бъдат само обект.

Наивността, незнанието и глупостта предполагат изобщо една сантименталност, една безконтролна емоционалност. А това е все едно прокурорът и съдията да се разсмеят или разплачат над осъдения. Робството на карикатуриста към обществената правда прави от него оная мъчителна човешка половина, която той непрестанно и потиска, и търси другата половина. Той е в пълна служба на обществото и неговата личност, всичките му скърби и радости, се вливат и прерастват в обществените. За него отделният човек е нито ангел, нито животно, а непрекъснато се мени и уравновесява на обществените везни. Той е следен отблизо от неосипащото око на карикатуриста, който му отнема мира и покоя на всяка установеност, на всеки канон.

Не зная дали вие чувствувате като мене терора на идеализираната красота — например в каменните гръцки богове? Аз неволно сравнявам своето хилаво тяло с тяхното и ме обзема справедлив бунт срещу тях. Моето тяло ми подсказва, че тяхното е или една идеализирана измама, или че аз съм във вечната грозота. Конфликтът между мене и тях е неизбежен — затова ще унизя себе си, преди да угрозя тях! Защо не ги поставят по обществените градини, паркове и площади? Защото обществото ще реагира по същия начин, поради същите причини. Франция не заболя ли от тая псевдокласическа мания, срещу която воюва Домие със своите изобличителни карикатури? Ето как безспорната художествена красота се откроява върху фона на нашата истина като измама. А измамата е също грозота. Аз съм убеден, че тия богове са се явили на бял свят като бунт срещу съществуващата дотогава грозота, като бягство от нея. Колко ли ще е била голяма тя!

За нея свидетелствуват ония малки фигурки в Лувъра, за които споменах.

Карикатуристът отнема част от хармоничната цялост на обекта (човека), като в замяна му придава от своята, насища отнетите свободни валенции с нови — грозни. По такъв начин той го изравнява със себе си, с нас и го поставя дори по-ниско, за да подчертае нашето

(на обществото) превъзходство над него и по такъв начин да го направи подсъден. С други думи, угрожава човека не заради самото угрозяване, заради издигане на грозотата в култ и възхвала, а за да го приведе в подчинение на обществения контрол! В този пункт карикатурата се явява свръхсоциална проява. Тя унижава човека заради общественото спасение. Как става това? Щом една карикатура е предизвикала присмеха на обществото, това значи, че всеки със смеха си е преподписал присъдата над това деяние, което вчера, днес, утре е било или ще бъде негово собствено. Като го е осъдил, той вече ще се предпазва от него, от широката обществена присъда, в която е включен сам.

Карикатурата има най-широк обseg на действие. Всяка човешка проява, дори най-интимната, има своя корен и своето отражение в общественото развитие. Ние не можем да изброим областите ѝ, защото действителността е „една безкрайна плетеница от подробности“, както казва Стендал, а карикатурата е по-бърза, по-находчива, по-изненадваща от нашето нормално умуване и лениво мислене.

Вие сте гледали много карикатури и сте изненадани от сюжетното им многообразие. Защо е това сюжетно богатство у нея, за разлика от живописца? Карикатурата не може да се задоволи с обективния факт, с простото, вярно и точно наблюдение на обективната даденост — тя не търси дълго и изчерпателно неговото състояние, не установява трайните живописни, пространствени и колоритни стойности като живописца. Тя дори не разказва събитието като илюстрацията, макар че си служи със средствата и на живописца, и на илюстрацията. Тя търси противоречията и от тях изгражда едно ново събитие. За всяко противоречие е нужно действие, събитие, движение. И тя създава действие дори от самия покой, за да изтръгне конфликта от него. В същност тя не получава сюжета отвън: идеята и композицията се раждат в ума на автора — това е един полулитературен образ, който се осъществява в карикатурата и който ние напразно ще търсим вън в живота. Отвън тя получава известни данни — форми, действащи лица, типове, обстановки; но всичко това се претопява в нейната много сложна алхимична лаборатория по начин такъв, че ние се сдобиваме с един съвършено нов вид художествено произведение, изразяващо една пълна истина, без самото то да е истинско.

Например: аз съчетавам куче и човек, но не като си служа със съответните им половици — като кентаврите или египетските богове — а като смесвам двете същества до пълното им изчезване и преливане едно в друго, за да се получи нещо трето, съвсем нов животински вид.

Какво именно получавам? *Кучи син* — едно словесно определение на една грозна човешка проява. Или съчетавам по същия начин човек с магаре, за да осмея и изразя *магарешката философия* или *философска магария*. Изобразявам вдетинен човек, като съчетавам старец с дете... Къде в живота е възможно това? То обаче е възможно за карикатурата и за словото, с което тя има повече допирни точки, макар че си служи със средствата на изобразителното изкуство.

В това отношение нейната свобода и сила са безгранични, както е безгранична силата на безстрастния ритъм в орнамента. Затова — предполагам — Лев Толстой е определил тия две изкуства за първи: Карикатурата — като пълно претворяване, и орнамента — като неотслабващ безкраен ритъм.

Забележително е, че хуморът (присмехът), шевицата (орнаментът) и песенният ритъм са основата на народното творчество. Всеки народ има свой хумор, своя украса и свой ритъм, които заедно създават (обособяват) неговия стил. *Интересна тема за изследване!* Както орнаментът, така и карикатурата (хуморът), не са емоционални. Колкото и спонтанно да се ражда остроумието, то идва по умозрителен път. Авторът изнасилва своето непосредствено чувство и го подчинява на критичната мярка, строго контролирана от съображенията на разума, за да нанесе удара на присмеха, укора или угрозаването — точно според мярката, според данните по делото — както гласи съдебният израз. Карикатурата се движи от лекия невинен хумор и дружеския шарж, през сериозния присмех и сатирата, до пълния унищожаваш и убийствен сарказъм. Това зависи както от темперамента и качествата на автора, така и от важността на общественото събитие. Но във всички случаи, какъвто и да е сюжетът и темата, същественият елемент и център на тежестта в карикатурата е човекът. И за да бъде тя въздействаща, тоя човек трябва да бъде действителен, вероятен, правдоподобен — да бъде *някой*, а не *някой си*, което ще рече „*никой*“. А обикновено героят на карикатурата е действително лице — извършител на събитието: Иван или Драган —

определен обществен деец, владика, цар, автор на драма, шеф на учреждение. Въобще личността трябва да бъде *известна*, позната на обществото — за да поднесе присмеха и отговорността, както и да може да се брани и защитава. Измислените герои не обслужват карикатурата, нито обществото. Те стават неубедителни: нямат в себе си живия човек, който да свидетелствува за нейната истинност; те отпадат от вниманието на живия зрител, който търси там врага си или себе си, а не само идеите им и словесното им обяснение. Общественият враг трябва да бъде ясно показан на обществото като тип, деяние, престъпление — за да се знае над кого и защо е присъждането!

В един добре нарисован действителен човек, с ясно подчертан характер, типизиран умело и съобразен със събитието, се крие неподозирана сила и убедителност. Никаква гениална измислица не може да замени простата и неповторима жизнена правда. Такъв жив, определен човек дава живота на карикатурата, той свидетелствува с живота си присъствие за нейната истинност. Истинни и правдиви трябва да бъдат и неодушевените предмети: архитектурата, аксесоарите, природата, дърветата, уредите, които много по-малко от човека могат да понесат промени и осакатявания — защото нямат никаква вина. Може да се смята в упадък оная карикатура, в която действителният човек липсва. От доста време нашата карикатура е в такъв упадък. Всичките ѝ герои са „някой си“! Тя не може да създаде — с малки изключения — типове, които да изразяват обществените, класови политически конфликти. Направиха се опити, които заглъгнаха. За да продължи живота си, карикатурата ни трябва да се подхрани с истински, действителни личности, общественици и познати на обществото лица. Иначе тя заприличва на сварено за чорба камъче.

Карикатурата черпи идеите, сюжета и темата си направо от живота, от действителните факти в обществения, политически, стопански и битов живот. Тя следва отблизо факта, случката, събитието, без които е немислима. Винаги актуална, будна и подвижна, тя прониква всестранно в живота и ставайки пълен негов зрител, тя се превръща в богата съкровищница на знание за народа и епохата.

Своята мъдрост, остроумие, дух и философия тя черпи от мъдростта, хумора, духа на своя народ и идеите на своето време.

А изразните средства тя търси и намира в живописата, графиката и скулптурата. Тя овладява и доразвива с оглед на своите цели и задачи пластическите възможности на изобразителното изкуство. Тя овладява със сръчността на зрял художник композицията, фигурите в пространството, движението, действието на героите, тяхната битова и психологическа правдоподобност и особеност, простата категорична яснота — както на действието, така и на изразните средства. Така карикатурата прераства в едно пълно, богато и завършено изобразително изкуство.

Разбира се, тия мои мисли се отнасят както до малката, до дребната, ежедневната карикатура, която изчезва с броя на вестника, така и до делото на големите нейни представители като Доре, Домие и Кукриникси.

Но за да се роди голямата карикатура като изкуство, като стил, — нужно е голямо, значително историческо време. Ще се върна малко назад — с 80–100 години, — за да помена едно велико историческо време и едно име, без което не бихме говорили за карикатурата. Времето, предхождащо Третата френска република и продължение на Великата френска революция, в която се роди третото съсловие и бе погребано аристократическото господство заедно с монархията и абсолютизма. Гробокопател на тая монархия, на господстващата класа, а и нежна дойка на третото съсловие и пролетариата, е Домие. Тоя гений е проникнал във всички пори и фибри на своето време.

В десницата си държи враговете за гушите, а с левицата нежно притиска до сърцето си своите приятели — жертвите на монархията, на порочния режим, извращенията на църквата, корупцията на администрацията и монархическите институции, упадъчните явления в литературата и философията — на цялата гнилост във Франция и Европа през това време. Социален, критичен, реалист, прогресивен, съвършен художник и мъдрец, Домие стана стил на епохата, а на човечеството завеща едно бурно обществено чувство, един здрав морал — морала на народа. И един верен усет за реалност!

Всички работи на Домие живеят и днес със своята сила и жизнена правда. Те са неизчерпаем извор за всички художници и карикатуристи.

Така едно голямо историческо време роди своя голям художник-карикатурист — последния истински художник на Франция и Европа,

последния неин сериозен поданик.

Европа заспа. Историческото време я отмина на пръсти и ние го видяхме развихрено в Русия през 1917 година, където потиснатата работническа класа и онеправданият, обезправен от монархията и ограбван от експлоатацията народ извършиха революцията през октомври. Те подчертаха с кръвта си извоюваната свобода и разчистиха пътя на новото историческо развитие. Там получават въплъщение новите революционни идеи, изгражда се новият стил на живота и една нова цивилизация. Естествено, там се създава и новото изкуство, новата карикатура.

Драги колеги,

Тия са мислите и хрумванията ми за карикатурата, които набързо написах и прочетох пред студентите в Академията и колегите-графици. При разискванията изникнаха много въпроси — повечето от тях не могат да се включат в това изказване, което не е критика на тая или оная карикатура — наша и чужда, — а малък опит да се обясни що е карикатурата по същество. Спирам се само на някои от тях.

Така например — мен ми се струва, че първобитният човек — дивакът — не е имал нужда от хумор като обществена преценка. Той е присъждал противника си, като направо го е изяждал, без да го вари в обществената кухня. Той го е изяждал без присмех и угризения на съвестта — невинно и блажено. Общества и хора с религиозен мироглед, с божествено животоразбиране също не си служат с присмеха и карикатурата, тъй като те са изоставили човешкото и обществено животоразбиране. Правото на съдник е отнето от човека и обществото — то е предоставено изцяло на бога. Да съдят и да осмиват е грях. Според религиозния морал — съдещият и осмиващият сам себе си осъжда. В литературата, книжнината и печатните органи на тия общества не ще срещнем ни сянка от хумор, нито карикатура. Естествената среда на хумора и карикатурата е онова общество, което само изгражда своите закони, подчинява им се или ги променя; оценява, присъжда и наказва виновника. В такова общество карикатурата е властна и свободна да изнесе деянието и виновника пред върховната инстанция — обществения присмех, като едновременно и самата тя се излага на преценка и осъждане.

Харесана — тя добива изключителна сила и признание; нехаресана — губи всякакъв смисъл, като повлича и автора си. Мястото на карикатурата обикновено е вестникът — общественото сърце, което пулсира ежедневно, без чийто ритмичен, правдив и пълнокръвен пулс общественият организъм боледува.

Може ли карикатурата от отричаща да прерасне в утвърждаваща, в похвална? Тоя въпрос ми задават! Отговарям: може ли съдът да призове един обвиняем, за да го похвали и награди? Съдът обвинява и оправдава жертвата, като наказва виновника. Герой в съдебния процес е невинният. А в карикатурата герой и център е смешният. Карикатурата с положителен герой не е карикатура, защото престава да бъде смешна.

Само смехът ли е характерен и безусловен за карикатурата? Има неща, на които едни се смеят, други плачат; един човек се смее до сълзи, друг — през сълзи. Човекът по цялата земя може би се смее по един и същ начин, но по съвсем различни причини.

Хуморът е различен за различните общества, народи, съсловия и класи. Предпоставките и условията за хумора и карикатурата безспорно лежат в непрекъснато променящо се обществено и индивидуално развитие.

Така карикатурата днес е пълно отражение на класовата диференциация, класовото съзнаване и класовата борба, които обясняват, обхващат и движат света.

Какво ще стане с карикатурата и с хумора в идващото безкласово общество, когато ще изчезнат класовите противоречия — ние това не знаем.

Във всеки случай обяснена или не, за добро или за зло, карикатурата съществува — тя съпътствува човека в личния му и обществен живот — ту безжалостно жестока, ту милостива. Тя го следва като собствената му сянка, която става толкова по-сгъстена и черна, колкото по-обилна и пряка е огряващата го истина.

Не бива да се смята, че карикатурата е само една жестока и безсърдечна човешка проява. Тя чрез присмеха и самоогрозяването нанася спасителен удар върху гордостта — извор на безброй злини. Иронията и усмивката ѝ ни учат да се посмеем на глупците и измамниците, които ние без тая ирония щяхме да презираме и мразим.

Човекът не ще престане да бъде смешен, защото той не е нито ангел, нито животно.

30 юни 1951

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.